

**Наливайко Д. Очіма Заходу: Рецепція України в
Західній Європі XI – XVIII ст. (К. : Основи, 1998)**

Нова книга п. Дмитра Наливайка вже встигла стати предметом цікавої дискусії¹. У якій з'ясувалися переважно недоліки, помилки Автора, критикувався його методологічний підхід та стиль написання книги. Позитив "Очіма Заходу", на жаль, у цих відгуках не був висвітлений. Тому ваш покірний слуга зупиниться саме на цьому, поправда не цураючись теж критичних зауважень.

Часто перед науковцем-гуманітарієм постає питання швидкої, якщо не миттєвої (наприклад, у книжковій крамниці) оцінки книги. У такому випадку найчастіше досить подивитись у кінець дослідження, де має бути бібліографія. Відсутність її – це вже, як правило, сигнал проти Автора. У п.Наливайка вона ж просто вражає – 977 позицій. З яких джерела – 430. Найдавніша публікація використана Автором датована 1520 р., найновіша – 1997 р.

Життя книги інколи не менш цікаве, ніж розповідь про життя викладена у ній самій. "Очіма Заходу" мають довгу історію. Дослідження написане ще у другій половині 60-х (поправка, доведене лише до 1700 р.) мало бути надруковане на початку 70-х. Проте у 1973 р., після зміни у республіканському керівництві рукопис було повернено Автору "за браком паперу" на його видання. У 1990 р. п.Наливайко дописав ще один розділ у якому вже було охоплено все XVIII ст. (с. 4). І в 1998 р. після трьох десятиліть рукопис втілюється у привабливо оформлену книгу в майже 600 с. Три десятиліття – це водночас і тривалість розробки Автором теми, що вже викликає повагу.

Ідея систематизувати й опублікувати пам'ятки західноєвропейської україніки досить давня. Найбільш популярним до сих пір таким збірником джерел залишаються "Чужинці про Україну" В.Січинського, вперше видані ще у 1938р.² Але твір п.Наливайка відмінний від цієї та подібних по суті хрестоматій у якісному плані. "Очіма Заходу" – це не збірка джерел, ми не зустрінемо у ній великих цитат чи уривків. Зміст пам'ятки інколи переповідається коротеньким абзацом. Праця п.Наливайка, і в цьому її новизна, не лише джерелознавча, а й імагологічна. Імагологія (imagologie) – це одна з важливих галузей компаративістики, дисципліна, яка вивчає формування "національних ідентифікацій" народу серед іншої такої ж спільноти, країни або навіть регіону. Наприклад, у Західній Європі. До речі, дослідження такого типу не дуже сприяли за радянських часів. Можемо згадати лише один (хоч і чудовий) їх приклад – книгу російського радянського історика М.О.Срофесва³.

Чим же так вартісні для нас іноземні (у даному випадку західноєвропейські) джерела, крім того що маємо ще одну базу інформації. Справа в тому, пише п.Наливайко, що "національну дійсність "аборигени" й іноземці сприймають по-різному: перші помічають і фіксують перед усім явища й події, що відхиляються від норми, саму ж цю норму, як таку вони не фіксують, оскільки вона для них звична, нецікава, а часом і непомітна; іноземцям ж цікавою і гідною опису здається сама норма життя, звична "правильна" поведінка жителів країни" (с. 6).

Таким чином, маємо ніби дзеркало у якому відображується життєвий уклад, ментальність, культура певного народу. Дзеркало не зрідка криве, бо мала ймовірність, що іноземець відразу вловить усі тонкощі життя невідомого народу. Проте помилки у відображенні можуть бути різними і сам їх характер теж є цінним джерелом інформації. Тобто дзеркало на перевірку виявляється подвійним – в одному ми отримуємо інформацію для пізнання об'єкту рецепції очима стороннього, не свого, а в іншому – сам процес рецепції, творення "образу" та подальше його певне функціонування в інтелектуальній, культурній, громадсько-політичній й інших сферах рецепієнтів вже є джерелом для пізнання цієї сторони.

Отже, принципово новизною книги порівняно з працями попередників-джерелознавців є те, що у ній досліджується весь процес рецепції і пізнання України у Західній Європі, а не окремі його явища чи фрагменти. "Все це висвітлюється як тривалий і послідовний процес із притаманними йому етапами, закономірностями й особливостями в загальному контексті спілкування України з "латинською Європою" (с. 12). А оскільки процес рецепції невіддільний від свідомості рецепієнта, його культури та ментальності, то Автор ставить перед собою ще й завдання простежувати "як змінювалася на Заході рецепція України в різні культурно-історичні епохи залежно від їхніх парадигм і провідних тенденцій – світоглядних, конфесійних, політичних тощо" (с. 12).

Цікаво п.Наливайко визначає межі джерельної бази своєї роботи. Це "література в давньому й широкому значенні слова". Тобто, вся "писемність все, що написано, існує й закріплено в тексті" (с. 12). Таким чином, це не лише література у сучасному розумінні цього поняття, а й "пам'ятки історіографії, публіцистики й "літератури факту" – описи мандрівок, мемуари, листи, послання, реляції тощо". За тодішніми поняттями всі вони були жанрами прози. У кожному з них можна виділити два елементи – науково-інформативний та літературно-описовий, грань між якими, поправда важко піддається окресленню.

Окремо п.Наливайко зупиняється на двох жанрах у тодішньому розумінні прози – історіографії (с. 13 – 19) та "літератури факту" (с. 19 – 22). Необхідність такої теоретичної

вставки Автор мотивує не лише прагненням зрозуміння свідомості рецесивів, а й "тому, що у нас до недавнього часу домінували підходи до цих творів, які перебільшували науковість історіографії минулих епох, її завдань та установок і недооцінювали її аспекти й грані, якими вона "прилягає" до літератури" (с. 14). Автор нагадує про близькість історіографії до літератури ще з часів Давньої Греції. Ключем же не дарма була музою не лише історії, а й епосу. Для греків "це були споріднені розповідні мистецтва". Відмінність між історією і епосом була та, що перша розповідає про реальне минуле, а другий – про міфічне.

Згадує п.Наливайко й визначення М.Блока, що "предмет історії - це людина та її дії". Отже, її предмет історії "спільний із літературою" робить висновок Автор. Суперечка про те, чим є історія – мистецтвом чи наукою, вирішилась лише в середині XIX ст., коли "з поширенням позитивізму, історія переходить у сферу гуманітарних наук, бере на озброєння статистику, деякі засоби її прийоми природничих та точних наук, словом, набуває суто наукового статусу" (с. 14 - 15). Додамо від себе, що суперечка ця вирішилась у середині XIX ст. не остаточно. Бо, наприклад, сучасні історики-постмодерністи розуміють історію як літературу і як така вона "підкоряється законам і нормам" літературного дослідження, а у центрі її уваги - не минуле людей, а текст як паралельна реальність, або як паралельне минуле³.

Причому з такою зміною статусу історії всередині позаминулого вже століття, продовжує п.Наливайко, "не анулювався її естетичний потенціал, її естетично-художні можливості. І справа не тільки у визнанні значення літературної обдарованості історика у відтворенні минулого, а й у свідомості величезного естетичного потенціалу, закладеного в самій історії". (с. 15).

Далі шановний Автор визначає характерні особливості, парадигми ренесансної, барокової та просвітницької історіографії. Як відомо, гуманісти Відродження перші в Новий час відмовилися від провиденціалізму у розумінні історичного процесу. Згідно їхнього антропоцентризму історія з "з сфери діянь божественного промислу ... у них перетворюється на арену людських справ і діянь, на захоплююче видовище боротьби людських інтересів, прагнень і пристрастей" (с. 15). Через це вона ще більше зближується з літературою. І якщо в середньовічних хроніках маємо лише вставки "живого" тексту у сухий виклад подій, то "в ренесансній історіографії естетико-художній елемент починає рівномірно проймає всю тканину твору, і досягнення відповідного ефекту вже підпорядковується весь твір". Антропоцентризм призвів і до того, що поширеним і популярним жанром стають біографії, але це були вже не "життя святих" з

всілякими чудесами, а реалістичні сповіді подібні до античних (с. 15).

У XVII ст. виникає нова історіографія – барокова. Вона успадкувала від ренесансної раціоналізм та "зосередженість на людині та її діяннях" (с. 16). Принципово ж новим, що і дозволяє твердити про неї як про новий етап розвитку історичної думки, п.Наливайко визначає "універсальність" її, під чим розуміється прагнення всеохопності. Якщо ренесансні історики концентрувались на біографіях, історії міст, областей, країн певного періоду, то барокові писали, як правило, історію від Адама чи Ноя до сучасного їм скажімо Луї XIV, або когось іншого. Найочевидніше ця риса проступає у розмірах творів – по декілька десятків томів. "Та справа не в обсязі, а в їхньому внутрішньому прагненні охопити історію від її початків до сучасності, представити її як неосяжний динамічний процес, розбурхану ріку, що через сучасність рине в майбутнє. Це прагнення до універсальності проявлялося і в інших формах, зокрема у створенні своєрідних "панорам" історії європейських країн упродовж певного періоду" (с. 16). Характерними рисами барокової історіографії були патетична риторика, посилена емоційність дії, більша турбота за словами М. Кордемуа, "про красу і силу, чистоту і лаконічність стилю, ніж про те, щоб виглядати непогрішним у своїх описах" (с. 17). Тобто маємо у деяких пам'ятках досить велику питому вагу літературно-художнього, поряд з науковим, елементом. Причому школи таку значну, що "деякі дослідники вбачають у творах цього типу передвісників історичного роману" (с. 18).

Співвідношення літературного і наукового не знало радикальних змін і у просвітницькій історіографії на думку Автор. Новим було те, що "відповідно до соціально-політичної суті просвітницького руху ... відбувається посилення ідеологізації історіографії, як і інших сфер духовно-практичної діяльності" (с. 18). Оскільки для просвітників історія була в першу чергу зброєю у наступі на тогочасний "старий режим", то на думку п.Наливайка якісного наукового переходу просвітницька історіографія не зробила, набравши натомість філософсько-публіцистичного характеру. Історик-просвітник "головне своє завдання бачив не в поглибленому вивченні фактів, не в розширенні їхнього кола і не в об'єктивному їх висвітленні, а в їх новій, загострено ідеологічній інтерпретації. Для нього історія – це передусім суд над минулим, що вершиться просвіченим розумом, суд над людськими забобами і неунтвом". Тому історія людства у просвітників "набуває вигляду незмінної боротьби розуму з невіглаством, свободи з деспотизмом, чесноти з пороками і злочинами" (с. 19).

Окремо зупиняється п.Наливайко і на "літературі факту", розквіт якої у Західній Європі припадає на XVI – XVIII ст. До неї він відносить описи мандрівок і різних мкй, звіти з подорожей, щоденники, мемуари, листи і т.д. Популярність цих пам'яток була настільки великою, що деякі автори свідомо писали свої твори у жанрах "літератури факту", аби надати їм більшої документальності. Це, зокрема "Утопія" Т. Мора, "Робинзон Крузо" Д.Дефо, "Перські листи" Ш. Монтеск'є. Автор відзначає "активну причетність "літератури факту" до великих ідейних рухів XV - XVIII ст." Як відомо, на противагу середньовічній ідеології "братерства во Христі", що призводила до релігійної нетолерантності, гуманісти Ренесансу висунули концепцію "братерства в людстві", "єдності роду людського", долучивши тим самим конфесійні, політичні, расові бар'єри. Сила цієї ідеї кориниться не лише в іманентному розвитку гуманізму, а і в зовнішньому факторі – глобальні зміни, які відбулися в світі внаслідок Великих географічних відкриттів (с. 20). Доба відродження це "не тільки Поджо Браччоліні, а й Христофор Колумб". Мандрівники, відкривачі нових світів залишили по собі багату "літературу факту", котра підтверджувала гуманістам "ту істину, що рід людський в основі своїй єдиний за всієї яскравої розмаїтості побуту і звичаїв, обрядів і вірувань різних народів" (с. 21). На думку п.Наливайка "література факту" завжди відіграла у житті західноєвропейської спільноти прогресивну, критичну роль, бо "просте зіставлення суспільного устрою, законів і вірувань "екзотичних країн" з вітчизняними чи західноєвропейськими вело до того, що поняття і явища, котрі здавалися до того абсолютними, трансцендентними, поставали в іншому світлі, виявляючи свою "земну природу" і свою відносність" (с. 21).

Щоправда, вже наприкінці вступу п.Наливайко згадує про твори написані "з ретроградних позицій, пройняті духом упередженості, виросповідальної чи національної ворожнечі". І хоч таких творів було досить багато, але переконує нас Автор "не вони визначали її [західноєвропейської думки XVI-XVIII ст. – Е.Г.] основний зміст і спрямованість, її роль і значення в тогочасному суспільному й духовному житті" (с. 21). І наостанок п.Наливайко ще раз наголошує на подвійності поставлених перед собою завдань: а)джерелознавчому – опису відомих та введенні в обіг маловідомих чи зовсім незаних джерел, встановленні достовірності відображування у них подій; б)імагологічному – бо предметом дослідження є не лише джерела самі по собі, а й західноєвропейська українська "як тривалий і складний процес зі своїми етапами й закономірностями" (с. 22).

До речі, з опису вступу у попередніх рецензіях, принаймні у нас, склалося враження, що ці роздвоєність трактують як недолік книги⁶. Якщо це так, то не можемо з цим погодитись. Бо за те, що

Автор ставить перед собою складні завдання треба його заохочувати, а не критикувати.

Пам'ятки західноєвропейської українки згруповані в книзі по п'яти розділах:

1. Київська Русь і Західна Європа (с. 23 - 78);
2. В ренесансній рецепції (с. 79 - 148);
3. На порозі: кінець XVI – перша половина XVII ст. (с. 149 - 237);
4. В західних джерелах доби бароко (с. 238 - 367);
5. В західних джерелах доби Просвітництва (с. 368 - 516).

Кожен з них, крім першого, має значний зміст загальнотеоретичних міркувань Автора про певну культурно-історичну епоху, особливості якої так чи інакше визначали процес рецепції. Це, до речі, робить книгу п.Наливайка вельми корисною при викладанні такої дисципліни як "Історія світової та української культури". Бо ілюструються ці парадигми на прикладі пам'яток українки, розгляд яких у залежності від значення займає від абзацу до декількох сторінок.

Як бачимо, перший розділ є найкоротшим, а на нашу суб'єктивну думку і найслабшим у всій книзі. Не через бідність тогочасної західноєвропейської українки. Навпаки, Автор виявив досить багато пам'яток. Після прочитання розділу чомусь складається враження його якоїсь штучності, механічної припасованості у книгу аби дати тло для розділів, котрі висвітлюють XV – XVIII ст. Цікава ситуація, до речі, з хронологічними рамками дослідження п.Наливайка. Остання межа (XVIII ст.) добре обґрунтована, бо на кінець цього століття завершилися важливі періоди як в історії Європи (Просвітництво), так і України (Гетьманщина). Зауваження викликає XI ст. як стартова межа. Автор стверджує, що саме з цього часу починається західноєвропейська українка (с. 12, 517). Тим дивніше читати у 1-му розділі про "Бертинські аннали", звістка яких про "народ росів" у 839 р. вважається початком відомостей про Україну в Західній Європі; про посольство княгині Ольги до Оттона I у 959 р. (с. 40); поспіхом п.Наливайко згадує, що зв'язки Русі з Німеччиною були вже у X ст. (с. 34), про розголос у Європі від походів русичів на Візантію у тому ж столітті. Сам Автор вказує можливе джерело поширення інформації про Київську Русь у Європі в IX – X ст. – ними, напевно, були воїни-русичі, які у великій кількості служили у візантійських військах і брали участь у постійних війнах, котрі Константинополь, зокрема, вів в

Італії, на Сицилії, "де вони нерідко стикалися з войнами різних країн Заходу" (с. 35).

Але ж західноєвропейська україніка IX – X ст. не така вже й пустельна. Крім "Бертинських анналів" це ще "Баварський географ", "Раифельдштеттенський митний статут", редакції Лутпранда, "Оросій короля Альфреда". Особливо слід згадати про хроніку Регінона (інші назви – хроніка Адалберта, Лотаринзька хроніка), яка містить інформацію про видезгачдане посольство Ольги у 959 р. та висилку у відповідь Оттоном I місії у Київ⁸. В "Анналах" Ламберта знаходимо згадку про чергове посольство русів до Оттона I у 973 р.⁹, а джерел про політичні зв'язки Київської Русі з Німеччиною за князя Святослава вистачило навіть на ціле дослідження¹⁰. Не згадує п. Наливайко цілий ряд джерел з XI – XIII ст.: "Аугсбурзькі аннали", "Хроніка Фрутальфа Бреллау", "Імператорські розваги" Гервасія Тільберійського та інші¹¹.

Щоправда, розділ I цінний іншим – Автор розпочинає його з велими поширених (с. 22 – 33) роздумів про місце Київської Русі в історії України та Східної Європи. Він виділяє три етнополітичні концепції – російську дореволюційну, радянську та національно-українську, яка "була розроблена й обґрунтована М. Грушевським" (його знаменита схема руської історії), але свій початок, на думку п. Наливайка, вона бере ще з "ПВЛ" (с. 26). Сам Автор стає на позиції саме третього напрямку, причому робить це не за допомогою патріотичної фризології, як багато хто, а з допомогою виважених наукових аргументів. Також на відміну від багатьох Автор наголошує, що не можна "спрощено підходити до цієї складної проблеми й вирішувати її однозначно, відлучаючи Росію і росіян від Київської Русі та її спадщини" (с. 28).

Про те яку кількість пам'яток вдалось охопити Автором свідчить хоча б обсяг іменного покажчика – с. 566 – 578. Пересічний український гуманітарій, напевно, твердо пам'ятає лише три "кита" іноземних джерел про Україну – Геродота (він же перший), Боцлана (найбільш розрекламований) та Вольтера. Хтось згадає Гердера, бо ж Україна у нього мала стати "Новою Грецією"; Шевальє і Шерера, котрі перекладені на українську мову. Так ось, подібний читач, відверто кажучи, буде приємно шокований. Виявляється не такі ми вже й невідомі були у XVI – XVIII ст., і знали про нас тоді, як вказує Автор набагато краще, ніж у XIX – початку XX ст. (с. 367). Автор цих рядків сам вже не один рік цікавиться західноєвропейською українікою, проте немала кількість імен була приємною несподіванкою – Роджер Бекон, Ж. Б. Боссує, Буассі д'Англ, А. фон Галлер, Д. Дефо, Дж. Кизанова (той самий), Т. Кампанелла, Я. Коменський, Г. Лейбніц, Ф. Лопе де Вега, М. Маблі, М. Монтень, Помпоній

Лет, Ф. Рабле, Ж. Расін, Ж.-Ж. Руссо, Ф. Шлегер та багато інших. Всі вони залишили по собі писемне слово про Україну, яка виявляється займала, хоч і не перше місце у їх зацікавлених, але й далеко не останнє.

Як позитивний момент хочу відмітити також, що п. Наливайко по ходу розповіді подає і думки західноєвропейських вчених стосовно тих чи інших подій історії України, наприклад по Брестській унії (с. 215). Тобто праця, крім джерелознавчого та імагологічного, подекуди набуває ще й історіографічного характеру. Та й сам автор, що позитивно, нерідко подає власні цікаві думки по ходу викладу. Два такі приклади ми вже називали – обговорення проблеми "київської спадщини" та ґрунтовні загальнотеоретичні міркування щодо етапів розвитку західноєвропейських культур. Наведемо ще декілька.

Так, наприклад, п. Наливайко переконливо показує, що сподівання балканських народів у XVI ст. на визволення від турків були пов'язані з успішними діями проти "бусурман" українських козаків. Найбільш про це свідчать ватиканські джерела. (с. 166 - 167).

Вже банальною зраз стала думка, що Хмельниччина стала поворотним пунктом не лише в історії України, а й Східної Європи чи навіть всієї Європи Нового часу, "витворивши нову велетенську імперію – Росію і підштовхуючи до краю прірви Річ Посполиту"¹². Вперше ж цю думку знаходимо у творі німецького історика Й. Х. Енгеля "Історія України та українських козаків", котра вийшла у 1796 р. (с. 244).

Саму Визвольну війну середини XVII ст. п. Наливайко переконує розглядати у загальноєвропейському контексті – як один із значних ударів по політичній системі Контрреформації, трьома "китами" якої були Австрія, Іспанія та Річ Посполита, котрі ідеологічне натхнення (та розвідані від отців слугів) отримували з Риму. У візії Автора Хмельниччина – це удар по цій системі зі сходу в той час як з заходу боротьбу проти неї розпочали ще Нідерланди в останній третині XVI ст. З новою силою спалахнула ця боротьба у XVII ст., що проявилось у 30-літній війні. Козацько-польські війни 1625, 1630 та 1637-1638 рр. п. Наливайко вважає одними з головних причин неучасті Польщі у великому європейському конфлікті (с. 244 - 245). Щоправда ось цей останній аргумент не дуже узгоджується з наведеним ним же самим великим фактом участі козаків у 30-літній війні саме на боці Контрреформації, на боці Австрії, зокрема в армії А. Валленштайна (с. 221 - 224). І ця кількість козаків набагато більша за ту, яка взяла участь у війні на боці Франції, зокрема улюблений всіма українськими авторами штурм Дюнкерка 1646 року, у якому нібито, можливо, брав участь і Богдан Хмельницький¹³.

Ще однією цікавою думкою Автора є твердження, що підставою для "піднесення Пруссії та перетворення її на "велику державу" Європи" було повстання Б. Хмельницького, яке завдало "жорстокого удару" Польщі й поклало початок її занепаду. Тим самим, дозволивши Фрідріху Вільгельму I "вигнати залежність Пруссії від Польщі й остаточно злитися її з Бранденбургом в одне королівство" (с. 274).

Не погоджується п.Наливайко з 1654 р. як межого звернення Визвольної війни. Навпаки, бойові дії вступили у ще більш жорсткий тур. Думка ця не є новою, вона була висунута ще на початку 1990-х років двома науковцями – п. В. А. Смолій та п. В. С. Степанков. Нове у п.Наливайка – це аргументація на користь цього з західноєвропейських джерел. Щоправда, Автор не погоджується і з датою завершення визвольної війни, котру обґрунтували два вищезгадані історики – 1676 р., коли остаточною краху зазнали спроби П.Дорошенка об'єднати під своєю рукою всю Україну. Хоч далі п.Наливайко вже і не заперечує, що "поширення дефініції "визвольна війна" на ... 1648 - 1676 рр. має певні підстави" (с. 249), але твердить не про одну війну протягом цього періоду, а про їх цілу серію, "до того ж війни не тільки різноспрямованих, а й відмінних за своїм змістом і характером". Автор подає відомості західноєвропейських авторів, котрі військові дії за одного лише Б. Хмельницького поділяють на п'ять війн – 1648 - 1649 рр., 1651 р., 1652-1653 рр., 1654-1655 рр. у союзі з Росією проти Польщі, 1656 - 1657 рр. у союзі зі Швецією та Трансильванією проти Польщі (с. 249).

Далі Автор подає своє розуміння національного та соціального компонентів у Визвольній війні, що дуже нагадує концепцію радянських істориків (про селянство як рушійну силу) синтезованим з сучасним недержавництвом а ля Липинський, бо після селян п.Наливайко твердить про формування нової української шляхти з козаків, яка стає "основним державотворчим елементом" (с. 249 - 250). На думку Автора війна протягом 1648 - 1651 рр. "мала чимало спільного з ранніми буржуазними революціями, зокрема з нідерландською", а події 1660 - 1670-х років на Україні це аналог 30-літньої війни у Німеччині. Завершує свої думки п.Наливайко словами, що все це "потребує подальшої розробки" (с. 251). Щоправда, читаючи текст далі зустрінемо чергову непослідовність. Тільки що, розвітавши 1654 р. як радянський ідеологічний штамп, на с. 333 п.Наливайко датує Визвольну війну 1648 - 1654 роками!

Напевно сретичними здадуться тим нашим історикам, котрі все ще носять форму бійців ідеологічного фронту, міркування з приводу ролі Запорізької Січі, зокрема кошового Івана Сірка у Руїні. Українському козацтву не впастило на диференційований підхід, не дивлячись на суперечки істориків щодо окремих

гетьманів (добрий – поганий) сприйняття самого феномену козацтва було чорно-білим. Підставою для його ідеалізації була не стільки наука, як патріотично-виховні цілі, і у цій сфері "козацька" ідеологія свою позитивну роль зіграла. Натомість приклад абсолютної негативної в українській історіографії оцінки козацтва лише один – славнозвісний П.Куліш. У польській чи російській таких прикладів, звісно, набагато більше.

Відтак позицію п.Наливайка розумію як відрядну ластівку виваженого підходу, не за гіперболізованого ні шкідливим у науці патріотизмом, ні нігілізмом. Як відомо, повстання Б. Хмельницького привело вперше у Новий час до утворення української державності – Війська Запорізького чи Гетьманщини. Славильну Запорізьку Січ цей гетьман міцно тримав в руках. Проте, його наступникам це вже не вдавалось. Тому після 1657 року існували ніби два козацькі світи – Запорізька Січ та Гетьманщина, яка під час Руїни розділилась на Лівобережжю та Правобережжю. Рівень політичної культури Гетьманщини був, без сумніву, вищий за рахунок творення нової еліти з руської шляхти та замозних козаків. І ті, й ті були політично вихованцями польського світу, що переконливо показала Н. Яковенко¹⁴. Натомість хоч Січ і залишалась через свою минулу роль сакральним місцем, але її якісної зміни не сталося. Вона залишалась такою ж після 1657 р., якою була до 1648 р. – місцем збору підприємливих, вольових людей, які не погоджувались збудувати своє життя у нав'язуванні оточуючим світом рамки. І через це обирали звичний шлях на той час уже з дідів-прадідів – на Січ! Лише тепер однією своєю деструкцією, бунтарством вони направили не лише проти Річ Посполитої, Кримського ханства чи Османської імперії, а і на Гетьманщину. Володіння кошовим титулом, посадою голови Січі – батьківщини козацтва, давало такий заряд самовпевненості, непогрішливості, що його власник і не припускав, що якийсь там гетьман у Батурині, Чигирині, Глухові чи де, може і правий у своєму політичному курсові. Через це позиція Січі, котра постійно ламала всі плани гетьманів – державників (І. Виговського, П. Тетері, П. Дорошенка), шкодила загальноукраїнським інтересам, а в 1775 р. вдарила бумерангом по ній самій.

Звичайно п.Наливайко, як належить зрілій людині, так запально не пише, все це відступ автора цих рядків. Проте спільним є висновок – ідеалізація козацтва не узгоджується з його реальним минулим. Сам Автор більше зосереджується на критиці не так Січі загалом у період Руїни (с. 333 - 334), як на конкретній особі – І. Сіркові (с. 336 - 339). Він погоджується з думкою Д. Яворницького, що цей кошовий – це ніби зібраний ідеал запорізького козака, "істинний запорожець". Але коли простежити його діяльність протягом 1654 - 1680 рр., то "складеться враження, що в її основі не вироблений політичний

курс, а скоріше архетипи колективного підсвідомого, що виробилися в дуже специфічному середовищі запорізького козацтва" (с. 334)¹⁵, проявом чого стали ненависть до ісламу, до сусідніх мусульманських сусідів. Ідея боротьби з ними настільки поглинала Сірка, що витісняла все інше.

Є в книзі ще цілий ряд матеріалів, які дають поживу для небуденних роздумів – про Мазепу (с. 380 – 381), про паралелі між ідеями Руссо та російського слов'янофільства (с. 442), про причини, якими французький історик Шерер пояснює політику експансії Російської імперії, котрі ніби списані у Маркса, якби не один факт: висловлені вони за 30 років до його народження (с. 464) – але через брак місця не будемо на них зупинятись.

Звісно, не у всьому можна і погодитись з Автором. Наприклад з твердженням, що процес формування українського козацтва відбувався при "постійній протидії чужої Польсько-Литовської держави" (с. 155). Не такій вже і постійній, бо ініціаторами й організаторами козацьких експедицій проти татар протягом I-ї половини XVI ст. були прикордонні урядники саме цієї, не такої вже й "чужої" для українців держави¹⁶.

На с. 225 п.Наливайко пише про "тяжку поразку" поляків у битві з козаками під Переяславом у 1630 р. Свідчить про це лише "Історія русів", багата на всілякі вигадки. Варто прислухатись до думки п. Яковенко, що інші "джерела не підтверджують цієї легенди, та й скромні результати кампанії мало узгоджуються з її похмурою героїкою"¹⁷.

Києво-Могилянська не "академія", а колегіум був заснований у 1632 р., а не в 1631 р. (с. 234). У 1631 р. була заснована П. Могилою школа при Києво-Печерській Лаврі.

Щодо передодня Брестської унії Автор пише, що "ідеологи конгрегаційного католицизму, видаючи себе за повноправних репрезентантів європейської культури, радили Русі принести в жертву свою національну і культурну самобутність заради присвоєння до європейської культури, заради засвоєння її" (с. 239). Чи не хоче п.Наливайко переконати нас, що самобутність і відсталість – синоніми? На цій же сторінці він пише про цілеспрямовану дискредитацію православної церкви, яку проводили католики. Дискредитувала краще за отців святих православна церква себе сама своїм невіглаством та неосвіченістю, практикою симонії, численними зловживаннями, хабарництвом, турботою не про душі вірних, а свої статки, зайняттям місць у вищій церковній ієрархії особами далекими від моральної досконалості¹⁸.

На с. 250 п.Наливайко пише, що участь татар у війнах козаків протягом 2-ї половини XVII ст. була суто допоміжною, а саме "ханство не було значною військово-політичною силою в східній Європі". Якби так воно й було, то держава ця прийняла б

своє існування не у 1783 р., а може ще за І. Сірка, який чомусь полюбляв нападати на Крим тоді, коли там були відсутні основні татарські сили.

Не В. фон Ранке, а Л. фон Ранке (с. 274). На с. 368 зустрічаємо вираз про існування у Західній Європі XVIII ст. "авторитарних феодально-кріпосницьких режимів" і само собою про їх кризу. Хотілось б нагадати, що авторитаризм – це категорія типології політичних режимів починаючи лише з XX ст., це так би мовити, "недототалітаризм". Застосовувати це поняття до століття XVIII-го, це заплутувати минуле, а не прояснювати. Щодо ж "феодалізму" у Європі XVIII ст., то було б просто цікаво дізнатися аргументацію Автора. Бо навіть історики-марксистки вже погодилися з прийнятою у світовій історіографії думкою про завершення феодального періоду у XV ст.

На с. 391 п.Наливайко як одну з головних причин поразки у Полтавській битві висуває те, що більшість козацтва не підтримала І. Мазепу. "Очевидно, гетьман допускав таку можливість та побоювався її, і не випадково він до останнього моменту приховував від козаків і народу перехід на бік Карла XII". А може навпаки? Скоріше супертаємність планів Мазепи, невідготовленість його виступу проти Петра I через несподіваний перехід шведського короля на Україну і привели до Полтавської катастрофи.¹⁹

Шановний Автор не погоджується з західноєвропейськими дослідниками, які називають англійського вченого Е. Д. Кларка русофобом. Сумнів п.Наливайка не переконливий – фобії це нормальне явище і у визнанні їх нема нічого принизливого. Русофобами були, наприклад Алексіс де Токвіль, Доносо Кортес, славнозвісний Кюстін.²⁰ Є всі підстави твердити про русофобію Маркса та Енгельса.²¹ Від того, що ми визнаємо цих мислителів нормальними людьми (а не ідеальними типами, іконами), що не виключає наявності у них упереджень, забобон чи фобій, значення і роль їх в історії не стане меншим.

Наостанок висловимо одне доповнення з приводу оцінок, даних книзі попередніми рецензентами. Так п. А. Портнов в своєму відгуку підмітив, що "старанно наводячи позитивні відгуки про Україну, Автор школи "не помічає" негативних характеристик, присутніх у тих самих джерелах" і на доказ наводять приклад розгляду п. Наливайком "Опису України" Боялана.²² До речі, п.Наливайко висунув теж немало звинувачень у тенденційному підході до джерел на рахунок радянських істориків, а одного з них – В. Голобуцького – взагалі звинуватив у фальсифікації (с. 173). У деякого може скластися враження, що автор взагалі не подає "поганих" інформацій щодо України. Тому погоджуючись з п.Портновим зауважимо, що п.Наливайко навів

негативні характеристики стосовно українців з західноєвропейських джерел (с. 176, 177, 446). Інша справа, як він їх інтерпретує. Бо пояснює Автор їх не як результат реального відображення баченого у джерелах, а упередженістю, необ'єктивністю авторів подібних пам'яток. З чого можна прийти до висновку, що коли рецензент пише про Україну позитивно, то його твір достовірний. А коли негативно – то це прояв необ'єктивності, поверховості та упереджень.

На жаль, про Закарпаття у книзі ми нічого не знайдемо. Звичайно, ця рецензія не відобразила й одної десятої того вартісного, що є в "Очіма Заходу". Рецензією самої книги не замінити. Якщо відтук розглядати їїби як відповідь на запитання читача – варто йому читати весь твір чи вистачить самої рецензії, то у випадку з дослідженням п.Наливайка широ кажу: що варто. Принаймні про час витрачений на неї не шкодує.

1. Белова Ю. Ми в дзеркалі Європи, або очима зацікавленого читача //Український гуманітарний огляд (даль - УГО). - 1999. - Вип. 2. - с. 105 -121; Портнов А. Ще раз про моделювання європейського образу України // Там же. - 2000. - Вип. 3. - с. 213 -217.
2. Стинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожніх по Україні та інших писань чужинців за десять століть. - К., 1992.
3. Ерофеев Н. А. Туманный Альбион. Англия и англичане глазами русских. 1825 - 1853 гг. - М., Наука, 1982. - 320 с.; Про нього самого див. Давидсон А.Б. В поисках туманного Альбиона ... Из воспоминаний о Н.А. Ерофееве (1907 - 1996) // Новая и новейшая история. - 1997. - №5. - с. 130 - 140.
4. Блок М. Апология истории, или Ремесло историка. 2-е изд., доп. Пер. с фр. - М., Наука, 1986 - с. 18.
5. Підгаєцький В. Модернізм і постмодернізм: уявне минуле чи інваріантне майбутнє? //Україна модерна. Число 4-5. - Львів, 2000. - с. 291.
6. Белова Ю. Вказ. пр. - с. 106 - 109; Портнов А. Вказ. пр. - с.213.

7. Ульяновський В. Історія України з найдавніших часів до середини XVIII ст. Авторська програма – конспект курсу. Частина II // Історія України – 1997. – № 29 – 32 (45 – 48). – с. 13.
8. Лабунька М. Релігійні центри та їхні місії до Києва і Київської Русі: від Ольги до Володимира // ЗНТШ. Т. 225. – Львів, 1993 – с. 112; Прицак О. Коли і де хрестилися Ольга? //Там же. – с. 134 – 135.
9. Лабунька М. Вказ. пр. - с. 120.
10. Назаренко А.В. Русь и Германия при Святославе Игоревиче// История СССР. - 1990.- №2.
11. Ульяновський В.І. Вказ. пр. - с. 14.
12. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. - К., Генеза, 1997. - с. 177.
13. С досить переконлива гіпотеза, що все це легенда: Голобуцький В. Запорозьке козацтво. - К., Вища школа, 1994. - с.301-316. Цю версію як ніхто не підтримав, так і не заперечив.
14. Яковенко Н.М. Вказ. пр. - с.200,206,211-212.
15. Про *демонічне* у козацтві див. Горський В. Як можливе філософське шевченкузнавство? //УГО. -1999. Вип. 1. -с. 57-58.
16. Яковенко Н.М. Вказ. пр. -с. 114-116.
17. Там же -с. 165.
18. Там же -с. 103,128
19. Там же -с. 232-233.
20. Див. Локс Л. О возникновении русофобии на Западе // Поліс. -1993. -№1. - с.173-178.
21. Див. Достян І.С. Политика царизма в Восточном вопросе: верны ли оценки К.Маркса и Ф.Энгельса //

Советское славяноведение. - 1991. - №2. - с. 3-16;
Левандовський В. Україна та східна Європа в європейській
політичній літературі другої половини ХІХ сторіччя :
соціальні, інституційні та міжнародні аспекти //
Політологічні читання. - 1993. - №1. - с. 178-179.

22. Портнов А. Вказ. пр. - с. 215.

Е.М.Гайдюк